

שִׁימְנִי כְּחֹתָם |
חַמֵּשׁ אַצְבָּעוֹת,
תְּשֻׁעִים וְתְשֻׁעה
אֲחֹזִים וְאִינְסְפּוֹר
דָּעוֹת | נְשָׂא
לְבָבָנוּ אֶל פְּפִים

לְבָבָנוּ אֶל פְּפִים

חמסה מוסלמית מכף, שנת תר"ס, מוזיאון

מחמסה ועד שינוי השם, מכירת
הילדים ועד שחיתת עיזים -
הפולקלור היהודי מעולם לא
התיעיף מלמצוא דרכיהם להתמודד
עם השפעתה המאיימת של עין
רעה | סקירה מתחמצת של
מנהיגים שונים שרווחו בקהילות
ישראל, ובפרט ביהדות המזרח
| האם לחמסה יש שורשים
יהודים? | ותבואו בעדי עזדים

הרב אבישי טהרני

ב

האמננו מנהג יהודי?

למרות התפוצה הרבה לה וכיה החמסה בקרוב קהילות רבות, לא ברור כלל שמקור המנהג הוא אכן יהודי. עיקר תפוצתה של החמסה היא בקרב יהודים ארצות המזרח ומדינות צפון אפריקה - ולשכניהם המוסלמים של יהודים קהילות אלו, ישנה גם כן מסורת ארוכת שנים המייחסת לחמסה משמעותם הרבה - הבוססת על עיקרי האסלאם. על פי המסורת המוסלמית היה מייצגת את ידה של בתו של מוחמד נביים - וחמש האצבעות שבה מסמלות את חמאת עמודי האסלאם: האמונה, התפילה, הצדקה, צום הרמדאן והעליה לרגל. בקרב המוסלמים החקמה נחשבת לאחד הקמעות הנפוצות ביותר.

כנראה שארם מוסלמים אין זכות ראשוני לשימוש בחמסה; יש שרצוי לייחס לחמסה שורשים עתיקים עוד יותר, הילוקחים מעבודות האילים של בני קרתגו. בעיר זו, שהיתה ממוקמת בשטחה של תוניס בת-ימיינו וشنודעה כאחת מיריבותיה המרכזיות של רומי, ישבו הפנינים - המכונים במקריא 'צ'וריים' ו'צידונים' ונקראים גם 'פונינים'. מאותה התקופה, התגלו באזוריים אלה אסטלוות קבורה פניניות, עליהן הוטבעו אוורי כפות ידיים הנשואות אל על, כנראה

זהה אחד מקורות החקמה של ימינו. מנגד, יש שרצוי לטען, שיש להבדיל בין החמסה המקובלת בקרב היהודי עדות המזרח לבין זו המוסלמית; בתרבויות האסלאם החמסה מוצבת כשאצבעותיה מופנות כלפי מטה. לעומת זאת, החמסה היהודית מוצבת כאשר האצבעות מופנות כלפי מעלה - מה שבא לבטא פניה לישוב במרומיים.

קצת סמק לחמסה ניתן להביא מהגמרא ברכות (נה), שם מבואר - שני שכך בעיר וחושש מעין הרע מהמת ריבוי האנשים הנמצאים בעיר), יאחז את האוגול של ידו הימנית בידי השמאלי, יזקוק ידו השמאלית בידי הימנית ויאמרו: "אני פלוני בן פלוני מזרעו של יוסף שלא שולטת בו עין הרע". יתכן ומהוויה זו היא המקור לחמסה הידועה.

הספרה חמץ בפולקלור היהודי המזרחי

המשמעות שהוענקה לחמסה לא נעזרה רק בצורת הקמע. גם בספרה חמץ לכשעצמה "שנו מעמד מיוחד בתרבויות הערבית-יהודית. לדוגמה: בירושלים ובצפת נהגו לציין בכתובה סכומים, שהספרה 5 מופיע בהם כמה וכמה פעמים; הדבר נחשב כסגולה עבר בני הוזג הצער. מנהג מעניין נוסף נפוץ היה בקרב יוצאי מצרים, שם רוחה המנגה לדלג על הספרה חמץ, ולומר במקומה "פֶרֶשׁ אֶל עַדּוֹ" (-בפני האובי, כשקף היד פרושה לפנים. כך אפשר היה לשמעו מישחו מונה: אחת, שתים, שלוש,

ארבע, 'פֶרֶשׁ אֶל עַדּוֹ', שש, שבע וכן הלאה. גם לאות ה"א יש מקום נכבד בפני עצמו: השמות הנושאים את אותן נודעו כמסוגלים לזרע של קיימת - וזאת, על פי דבריו רבינו בחיי (ראשית י"ג, ח): "הָאָהָת, שְׁנוֹתָסֵבָה בָּו - הִיא אֲחַרְוֹנָה שְׁבָשָׁם, וְעַמְּמָה הִיא לו כוֹחַ הַתוֹלָדָה וּמִשְׁתַלְשָׁלַת מְנוּנוֹ". וכן מבואר ב'כללי יקר' (ראשית י"ג, ט"ז): "וְלֹדַעַת חַכְמִי הַקְבָּלָה,

כל חנות לזכרות, ובכל דוכן שעומד ליד אחד מקברי הצדיקים המפורסמים תוכלו למצוא את החקמה - קמע בצורת כף יד בעלת חמש אצבעות פרושות, האמור להגן מפני עין הרע. היא מופיעה בשלל צבעים, בגדים שונים ובצורות שונות; לעיתים מיתווספו אליה עיניים או חריטות שונות - האמור להגן מפני עין הרע. הזרה השכיחה ביותר של החמסה, היא זו המוצבת ככף יד אשר שלוש אצבעותיה האמצעיות צמודות זו לזו ואילו הזרת והאגודל נוטות הצדיה. זו - לפי האמונה העממית - אמרה להבטיח אישור וברכה. בחמסה מסווג אחר צמודות זו לו כל האצבעות צמודות זו לו, תושבי ירושלים הרבו להשתמש בחמסה זו ונגד עין הרע.

כמגון הצורות שלבשה החמסה, כן סוגי החומרים השונים שמהם יוצרה. לשערם ולפתח כתים - השתמשו בחמסות מברזל. חמסות שנעודו לתליה על קירות הבית - יוצרו בדרך כלל מלחמר או מבצק, ואילו על מנורות השמן שבכתי הכנסת - נางו לתלות החמסות מנוחות.

נוסף על תפקידה הפולחני שימוש החמסה גם כתכשיט, ששולב בצמידים, בעגילים ובתליונים. ילדים ופעוטות ענדו חמסה קטנה, שכונתה 'חמסיקה', כף יד קטנה עשויה זהב אוכסף ומוקשתת בתחריטים. לפעמים שכזו באן כחולה, שכן האבני הכהולות ניחנו בסגולות מגוונות מיוחדות. במרקםם רבים היו רוקמים חמסה בזוב או בכיסף גם על הפרכות, כף יד אחת או זוג ידים לצד כתובות ההקדשה. זוג ידים שכל שתי אצבעות בהן צמודות ומופסקות מן השאה, מסמל את ברכת הכהנים. לכארה, איזה מנהג יותר היהודי שורשי מחקמה?

ההקביסה שמשה לצורך הגנה לא רק על בני האדם, אלא גם על הבתים שבה שמייה אוכלת את שלושת המרכיבים הבאים: אינה שלמה עד שהיא צוללת את צוללת המהנת הבית חומר: מנעלים וסורגמים, העשויים בדרך כלל בROLZ. צבע: צבעי כחול וירוק. צורה: חמסה ומגן דוד (ש המושפים גם פרשות סוט). במלאה, הרובע היהודי במרקש שבמרוקו, אפשר למצוא עד היום צירויים כף יד על קירות ודלתות. במיוחד רוחה המנגה לציר כף יד בביתיו של זוג שזה עתה נשא ועל קיר ביתה של אישת לפניו לידה.

בירושים היה נהוג מנהג מעניין בעת הכתרת ה'ראשון לציון': לפני שהראשון לציון היה מציג את כף רגלו על מפטן שער ביתו, היה ראש השוחטים שוחט בהמה דקה, מברך ברכת השחיטה - וכל הקהל עונה לאחריו אמרן. ה'ראשון לציון' היה פועל על הבהמה השחוטה ואז היה השוחט טובל את כפות ידיו בדמה, עליה לבית ה'ראשון לציון' והוא מוציאר בדם שליל ידו על משקו של הדלק צורת יד בחמש אצבעותיה כסגולה נגד עין הרע - למען לא תשלוט עין רעה ב'ראשון לציון'. את בשר הבהמה השחוטה היו מוחלקים לעניים. מהו אפוא המקור למנהג ותיק זה?

חמסות במסוגים שונים. צילום: Bluerwind

ילדים חולמים, לא בקהל ניתן היה למצוא משפה שתיאור לknوتם. היו אלה שהתנסו כבר בקנינה מן הסוג זהה וגילו לצערם, שללאך המות הערים עלייה ומצא את כתובתו החדשת של הילד, הוריו של ילד חולה היו מתרוצצים מבית לבית ומתחפשים אחר פתיון. לעיתים מצאו זוג זקן שנענה לפניויהם, הן לשם עשיית חסד והן

בשל התמורה הכספית הצונעה שהתלוותה להצעה. מנגה זה של מכירת ילדים הוזכר כבר על ידי רבי יהודה החסיד ב'ספר חסידיים' (סימן רמ"ה): "אם נגוז על פלוני שמו כה, הרי הגע עד שעריו מות וקוראים לו שם שניוי וחי, כמוו (רות ד, יז) 'יולד בן לנעמי', והוא בן רות, כגון רואבן שיש לו בן ונוטה למות, ויבואו שמעון ויאמר לאביו ולאמו: פלוני ופלונית, הא לכם שקל, הא לכם כייר וכבר ווין, אני פודה את בנים שיה אבני וויחיה, כך עושים למי שאין מתקיים לו בנין, ואין בו מושם ניחוש".

הטעם למכירה זו, מבואר בספר חסידיים, הוא מהאר ובנים מותים בעון אבותיהם -

ומטרת המכירה היא להוציא את הילד על ידי כך מאותה הגזירה. עיין בשוו"ת חמוץ סופר (חו"מ סי' קי"א) שהזוכר אף הוא את עניין מכירת הבנים.

על הגאנן רבי צדקה חזין - שנולד בחאלב בשנת תנ"ט - מסופה, שאביו היה מישכל את בניו תכף בהיוולדם. שנולד ר' צדקה בנו, הניחתו אמו בפתח בית הכנסת על מנת שייקשו עליו

رحمים. לאחר התפילה ראה אחד הגברים את הנער ושאל אותו אודוטו. לאחר ששמע שזה בנו של רבי סעדיה - שניים מתקיימים - לקח אותו אל ביתו וגידלו, וממנו נפרצה בניו מתקיימים "צ'קקה" - על שם הקצקה, בזכותה ניצלו חייו. הפחד מעין הרע נטה אמונה במוטיבים אלו, עד שהלהכה והשתרש והשתלטה על כל תחומי החיים והפכה לחלק אינטגרלי ובלתי נפרד מחיי היום יום. בתוניס, למשל, אנשים נקראו בשם דגים, למשל השם 'שלבייה' - שם של איש, שבמקור הוא סוג של דג. גם השמות 'ג'רביה' ו'מנג'ה' הם שמות משותפים לאנשים ולדגים. והיות שצפון אפריקה שכנת לאורך חוף הים התיכון, אзор המשופע בדגה, לא הייתה בעיה למצוא

שמות מגונים (מהות ג'לון ד'יך עמוד ק").

הדעה הרווחת בקרב יוצאי עדות המורה הייתה שרבים מתים מגיעה עין הרע, דעתה זו יש לה ביסוס בדרשת הכהנים על הפסוק (עקב ז, ט"ז): "והסיר ה' מפרק כל חוליה" - זו עין רעה, שכול החולמים תלויים בה. שרב הזדמן לבית הקברות, והיה יודע לחוש על הקברות ולהבין בכל קבר וקבר באיזו מיתה מת, ואם בזמנו מת או קודם זמנו על ידי עין רעה, ואמר שתחשעים ותשעה אהזו מן המתים, מתו בעין רעה, ואחزو אחד מות בהגעה זמנה.

לסיום, ראוי להזכיר כאן את דברי החזו"א, שהתייחס לכוח הפגיעה של עין הרע (חו"א חו"ב, ב"ב ליקוטים סי' כ"א): "הכל בידי שמיים וכל שלא נגזר עליו לאבד, לא תשלוט בו עין רעה, אבל כשנזיר על דבר להיאבד, ורק על מי שנגזרה עליו מיתה לפעמים על ידי עין רעה, והרי שמי שגזרה עליו והוא מות ביום הכיפורים, יכול עין הרע להתגלל עליו וזהו מות מחמתה. אך לפעמים קובעים בשםים את גזר דיןו של אדם להניחו אחר טבע העולם ולכך יכולה לשנות בו עין הרע".

יש בה"א כוח התולדה כמו שנאמר בראשית מ"ז, כ"ג: 'הא לכם זרע'. מסיבה זו, יש שנางו לתולות על הצוואר טס של ספר שחוקקה עליו האות ה"א. אף לאברהם ולשרה, וכן ליסף, ניתן טס של ספר שחוקקה עליו אות ה"א - סגולה לפירה ורבה.

השערה מענית נוספת למקור המנהג האמור, הובאה בספר המיטומים ליפיעץ (מערכת יולדות דף כד ע"א), שם מבוא, טס זה היו נהגים לשים ליתומים-בכורים שלא נפדו (שליהם לדודת את עצם בגיהם למוצאות), כאשר האות ה"א רומזת לכך שנדר זה חייב ליתן חמשה סלעים של ספר לכהן בפדיונו. לטענתו שם, המונע העם שלא הבינו את פשר המנהג, חשבו שיש בזה ממש סגולה והחלו תולים אף הם טס זה לילדיהם. גם החיד"א מצין את סגולות הספר החמש והאות ה"א כסגולה מפני עין הרע. לדבריו (פתח עניינים ברכות כ): כאשר רוצים להגן מפני עין הרע - יש לומר את המספר המש או לתלות עליו טס של ספר שיש בו את האות ה. מסיבה זו ניתן ברכה לדגמים

בימים חמישי - שהרי המספר המש מציל מעין הרע וdagim לא שולות בהם עין הרע, כאמור ברכות שם.

יש שהביאו ראייה לסגולות המספר המש בהקשר של עין הרע מהוזהר הקדוש (ויקרא, דף פ"י), שם מסופר על מעשה בתינוק שהיה חולה והתפלל עליו עין ריחיה, וח' אמרו לו: בן כמה בגין? אמר להם: עדיין לא הגיע לגיל חמיש.

אמר לו ר' אלעוזר: "חס ושלום! אנחנו מסתכלים עליו בעין טוביה, ואין לנו מכתול' ח'ב פ"ז אות י"ט".

לעומת זאת, יש שראו באות ה"א דוקא סיבה לעין הרע. רבי חיים פלאגי בספר 'נפש חיים' (מערכת א' אות ו') כתוב, שאברם אבינו נתוסף לשם אות ה"א - והיא מידת הדין, ולכן שלטה בו עין הרע, ונגורעה על רצוע גלות מצדדים ארבע מאות שנה, מכניין 'עין רע' (עיין רבנו בחו"י בראשית ט"ו, י"ג; ספר יד אבישלום פרשת לך).

סגולות נוספות נגד עין הרע

לא רק קמעות וסמלים נועדו להגן מעין הרע. להורים באדרצות טורקיה, שחחשו לילדים יפגע מעין הרע או מרוחות, היו שלל תחכחות על מנת להרים על השטן. אחת הדרכים הבטוחות הייתה למכור את הילד ולהעבירו למשפחה אחרת - על מנת למנוע מהשטן למצוא את הילד. בדרך כלל היהת המבירה מסתכלת בך שחברה של האם הייתה מוניקה לה מתנה סמלית עבורה ה"מכירה", אך לפעמים היה נערך הסכם מכירה رسمي שלוה בשטר קניין חתום. את השטר היו מניחים למאשוטי של התינוק ולאחר השלמת טקס המכירה היו שתי המשפחות מתכנסות בבית הקונה, שוחטים עז לככפרה ועורכים מסיבה צנועה. על פי כליל המכירה, היה הקונה לוקח את התינוק לביתו ודואג לו במשך שלושה ימים. לאחר מכן היו עורכים טקס מכירה חדש, שבמהלכו היו ההורים הביווילוגיים קונים את בנים מהחדש. הקונה נאג להמשיך ולדאוג לו במשך שלוש שנים והיה קונה לו ועליים ובגדים בפורים. לפעמים היו משאים את הילד זמן רב אצל הקונה, למשך שנים.

חמסות יהודיות. צילום: PretoriaTravel

